

Показові політичні процеси 20-х – початку 30-х років ХХ ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції

Досліджується механізм фабрикації політичних процесів 1920-х – початку 1930 років проти української наукової еліти та аналізуються загальні риси й особливості в організації системи репресивних заходів у центрі та на місцях.

Ключові слова: наукова інтелігенція, політичні процеси, депортація, «шахтинська справа», «Спілка визволення України», репресії, тоталітарний режим.

Початок 1920-х років для України був перш за все часом подолання найбільш кричущих наслідків руйнівних воєн – світової і громадянської – що завдали великих втрат розташованим тут підприємствам і науковим установам, а також національним науковим кадрам, кількість яких у цей період суттєво зменшилася у порівнянні з дожовтневим часом. Це, насамперед, було зумовлене загибеллю вчених від голоду і погромів, від білого, червоного і бандитського терору, а також значною мірою тим, що частина науковців була змушена емігрувати як із міркувань політичних, так і з метою уникнення фатальних випробувань революційного часу. Як би там не було, інтелектуальний генофонд України був надзвичайно підірваний подіями 1914–1921 років. Чимало науковців, (зокрема, ті, кому не «пощастило» із робітничо-селянським походженням) потрапляли до «уражених у правах», позбавлялися можливості брати участь у голосуванні на виборах, потерпали від політики експропріації «надлишків» житлової площі тощо. Інтелігенція – у широкому її розумінні як прошарок людей освічених – на багато років стала об'єктом стійкої недовіри, що культивувався усіма тодішніми засобами масової інформації та пропагандистського впливу.

Зрозуміло, що більшовицька диктатура фактично унеможлилювала також і будь-яку автономну (тим більш – опозиційну) громадську активність. Політичні партії і рухи, яким дожовтнева інтелігенція співчувала, були змушені згорнути свою діяльність або діяти в умовах конспірації. Представників інтелігенції до правлячої партії ВКП (б) приймали скоріше як виняток.

Вище партійне керівництво (як у Москві, так і у Києві) добре усвідомлювало небезпеку, яку уособлювала впливова українська інтелігенція, з її високим авторитетом та протестною налаштованістю. Під особливим на-

глядом опинилися вчені й громадські діячі, пов'язані з історією та ідеалами УНР, які сповідували загальнодемократичні чи ліберальні цінності і через це навіть своїм існуванням могли ставити під сумнів право на монопольне панування комуністичної ідеології.

Проти інтелігенції, як живильного осередку опозиції (в тому числі потенційної), застосовувався цілий репресивний арсенал, починаючи з обов'язкової реєстрації, так званих «чисток» у вищих навчальних закладах та наукових установах, всіляких кампаній боротьби із буржуазною та націоналістичною ідеологією – і до карного переслідування в усіх його формах.

Початок 1920-х років був ознаменований сумними і ганебними для компартійної влади примусовими висилками представників науки і освіти. Слід зауважити, що, з огляду на наступні події 1920–1930-х років, «знешкодження» інтелігенції шляхом депортації слід вважати ледь не проявом акту гуманності. Крім того, не слід забувати, що за особистою пропозицією В. І. Леніна влітку 1922 року було запроваджено норму, що передбачала застосування розстрілу проти тих, хто насмілювався самовільно повернутися з-за кордону до країни рад [27,69–70]. Надалі, як відомо, представники наукової інтелігенції систематично виводилися на ті чи інші політичні судилища та фізично знищувалися.

Певна тимчасова «відлига» у стосунках влади із науковою інтелігенцією позначилася у 1923 році, коли почали даватися ознаки економічні наслідки ринкової непівської політики, а також окреслилися певні тенденції до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика «українізації», звернення комуністичного керівництва до інтелігенції з пропозицією співробітництва, певна лібералізація у сфері міжнаціональних відносин примусили інтелігенцію якщо не повірити більшовицькій владі повною мірою, то, як слушно пише В.Ченцов, принаймні повірити «у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом» [28,12–13]. Цим, зокрема, можна пояснити відмову на цей час більшості колишніх непримиренних опозиціонерів від військово-терористичних методів боротьби і перехід до культурно-просвітницької і кооперативної діяльності.

Чимало представників дореволюційної наукової інтелігенції, керуючись професійними міркуваннями чи матеріальними інтересами (а також – не в останню чергу – ідеалами служіння власному народові), змушені були погодитися на співробітництво з новою владою. Здебільшого науковці (особливо природознавці) дотримувалися політичного нейтралітету, зосередившись на науковій, просвітницькій та викладацькій діяльності. Знання і досвід вчених безумовно сприяли досить швидкому подоланню руйнації, що була заподіяна війною народному господарству України, та дали можливість країні з багатьох показників досягти дореволюційного рівня. Політика українізації, що була своєрідним культурно-просвітницьким аналогом непу, сколихнула патріотичні почуття української інтелігенції, а певна лібералізація економічного життя та відносна суспільна стабілізація утримали стару професуру від намірів покинути країну. Дві третини професорсько-викладацького складу реорганізованих вищих навчальних закладів становили представники старого покоління. Варто згадати імена таких визнаних науковців, як Д.І.Багалій, В.П. Бузескул, В.І. Веретенников, О.Н. Синявський, Д.М. Синцов, М.Ф.Сумцов, С.О. Єфремов, А.М. Кримський, К.Г. Воблий,

Д.О. Граве, В.О.Щепотьєв, В.Є. Данилевич та багато інших. Вони гідно репрезентували наукову еліту українського суспільства, їхній науковий доробок був визнаний у світі. Втім, чимало з них незабаром зазнали переслідувань та репресій.

Разом з тим не можна не брати до уваги і деякі інші аспекти, що впливали на політику сталінського керівництва по відношенню до наукової інтелігенції. Більшовицький режим задля свого зміцнення та самовідтворення стояв перед необхідністю встановлення тотального контролю над усіма значущими сферами життя суспільства (інша справа, що за тих умов цього можна було досягти лише певною мірою). Цей контроль вимагав притаманних тоталітаризмові форм «народної легітимації» на кшталт постійних проявів відданості й підтримки, зведення до мінімуму і викорінення будь-якого інакомислення. За своєю природою інтелігенція (особливо наукова) не могла цілком – навіть за умови демонстрації своєї лояльності – відповідати таким ідеалам повної керованості й передбачуваності. Задля належного виконання своїх функцій науковець повинен мати змогу знайомитись із результатами досліджень іноземних колег, їздити у відрядження за кордон, спілкуватися із носіями інших політичних поглядів і світогляду. Ось чому повністю забезпечити закритість суспільства в умовах модернізації (нехай і тоталітарної за методами) було з одного боку неможливо, а з іншого й небажано. Доводилося, хоча й досить часто проти волі, визнавати за науковцями дещо ширші права, ніж за пересічними радянськими громадянами. Ось чому для радянської влади стає необхідним чинити тиск на вчених через постійний прес терору і щільну систему загальної підозрливості й нетерпимості до вільнодумства та будь-якої автономності.

Тавро «ворогів народу» використовувалося особливо охоче по відношенню до представників наукової інтелігенції, які, як вважалося, не могли змиритися з «новим порядком», з радянсько-більшовицькою ідеологією, з іншими новаціями у соціальній та духовній сферах життя.

Як відомо, запекла боротьба всередині більшовицької верхівки разом із загальним курсом на викорінення будь-яких решток демократії (разом із остаточним згортанням непівської політики) і перетворенням країни на «єдиний табір» (із культивуванням відповідної психології осіб, що перебувають в облозі) істотно змінили соціально-політичну обстановку в середині 20-х років. Загострення зовнішньополітичних умов у 1926 році, товарна криза та, насамперед, поразка прибічників демократизації країни серед комуністичного керівництва на липневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) засвідчило готовність компартії повернутися до воєнно-комуністичних методів керування державою та відчутно позначилося на стосунках між більшовицькою владою і науковою інтелігенцією. До краю загострилися взаємини між націонал-комуністичною течією КП(б)У і ЦК ВКП(б), що вилилося в просте поліцейське переслідування небажаних осіб. Частина української наукової інтелігенції змушена була відмовитися від невинуватих очікувань щодо політики «українізації». Це зумовило деяке поживлення опозиційної діяльності, принаймні, у формі нелегальних гуртків. Звичайно, інтелігентська гуртківщина другої половини 1920-х років не йшла ні в яке порівняння з опозиційними формами роботи початку десятиліття.

Партійні ватажки закликали приділити велику увагу ідейній боротьбі з представниками розумової праці. У науковій інтелігенції вони вбачали

ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників з-поміж студентства й учнівської молоді.

Партійні дискусії 1920-х років з питань місця й ролі інтелігенції в суспільному житті, що торкнулися й питань свободи творчості, засвідчили існування в партійних колах двох позицій стосовно цієї проблеми. Перша, враховуючи специфіку культурної сфери, передбачала більш ліберальний підхід до свободи творчості, а друга – посилення ідеологічного контролю і керівництва професійною діяльністю інтелігенції, розглядаючи останню, як засіб для досягнення певної політичної мети. Врешті решт, домінуючим стає курс на «розшарування» старої інтелігенції, залучення на бік радянської влади її лояльної частини і боротьба з опозиційною [29,8]. Завдання «розшарування» досяглося реалізацією стратегії «радянзації» наукових установ, культурно-освітніх закладів, громадських організацій. «Радянська» відбувалася переважно шляхом постійних і різноманітних реорганізацій структури вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ. Це мало на меті не підвищення ефективності наукової роботи, а переважно встановлення якомога більшого контролю над науковцями з боку більшовицької партії та держави. Цим же завданням, як правило, служили і численні перманентні «чистки», що проводилися в 20–30-х роках. В ході останніх були усунуті від наукової та творчої праці найбільш знані й досвідчені українські вчені, літератори, митці.

Кампанія інспірованих згорі реорганізацій і чисток (як їх іноді називали тоді – «сталінських рейдів») справді розколювала і деморалізовувала стару наукову інтелігенцію, якій протиставляли нову, сформовану в роки радянської влади. Ідейна боротьба призвела до переслідувань прибічників «дрібнобуржуазної ідеології» у вищих навчальних закладах. Створювалися спеціальні комісії для боротьби з буржуазною ідеологією (1922 р.), комісії з вивчення діяльності й настроїв української інтелігенції (1925 р.), комісії з обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів (1928 р.). Скандальні обставини чисток породжували конфлікти, які мали резонанс і створювали у суспільній свідомості відверто негативний імідж як науковців старої генерації, так і наукових інституцій в цілому.

Однією з перших зазнала реорганізації Всеукраїнська академія наук, яка тривалий час зберігала традиції академічної свободи. В ході загального процесу жорсткий тиск відчули на собі також фахові академії. Відкритий наступ тоталітаризму на сфері науки і культури став відчутним вже з другої половини 1920-х років. Як відомо, саме з цією метою керівником українських більшовиків був призначений сумнозвісний Л. Каганович. Посилення партійного контролю за сферою культури та діяльністю інтелігенції набуло характеру тиску. Курс на згорання українзації засвідчив червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 року, який ініціював процес ідеологічної розправи над М. Хвильовим та його однодумцями. Нарешті, з 1927 року сталінське керівництво переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в Україні. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 року боротьба з «українською контрреволюцією» вступила в нову фазу.

Немовби визнаючи, що український національний ренесанс за час невіської «відлиги» набрав небажаних форм розквіту, сталінське керівництво почало здійснювати масові операції, намагаючись ізолювати якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України. Широко почала застосовуватися практика фальсифікації судових справ, для

реалізації якої каральні органи виконували сталінські директиви всіма можливими засобами.

Процес «СВУ» – Спілки визволення України – став фактично сигналом, певним політичним гаслом для наступу проти тих сил національного відродження України, уособленням яких були представники старої, в першу чергу академічної, інтелігенції, а також діячі Української автокефальної православної церкви. Не даремно ж один зі слідчих по цій справі на допитах час від часу повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо [6,43].

Одну з перших серйозних спроб з'ясувати історичну правду про цю справу ще в 70–ті роки ХХ ст. зробив Гелій Снегірьов, який написав повість, надруковану в Україні лише у 1989 році [1]. Скориставшись тільки спогадами деяких учасників судового процесу і періодикою 1930–х років, він переконливо показав сфабрикований характер цього так званого «театру в театрі». Він же висловив і припущення, що колись наші сучасники побачать оголошення: «Сьогодні заново слухається справа «СВУ» [1,151;6,12,92].

І такий час нарешті настав. Вивченням кримінальної справи було встановлено, що насправді «СВУ» ніколи не існувало, і всі 45 обвинувачених були притягнуті до кримінальної відповідальності необгрунтовано. Ось чому 11 серпня 1989 року пленум Верховного суду УРСР повністю реабілітував усіх учасників показового процесу, що відбувався з 9 березня по 19 квітня 1930 року у Харківському оперному театрі [7].

За останні 20 років в Україні побачило світ чимало публікацій, присвячених цій темі, в яких досить докладно було висвітлено майже всі сторінки центрального (харківського) процесу 1930 року. Це і публіцистичні розвідки, і наукові видання, і спогади [2,3,4,5,6 та ін]. Їх авторам вдалося нарешті остаточно виправити стару офіційну версію радянських часів про те, що всі обвинувачені були засуджені обгрунтовано.

Таким чином, справедливість начебто остаточно відновили. Втім, на наш погляд, подібний висновок був би передчасним, адже як видно з доповідної записки Голові ДПУ УСРР В.А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ» від 1 грудня 1929 року «в результаті операції, проведеної у 28 округах по викриттю українського підпілля, пов'язаного з «СВУ», заарештовано понад 700 осіб. Операція охопила праві українські кола і виявила цілу низку угруповань і організацій, що проводили антирадянську роботу на селі і в окружних центрах» [6,131]. Отже, 1989 року були реабілітовані лише 45 фігурантів судового процесу, а як розвивалися події в округах і яка подальша доля кількох сотень інших обвинувачених у цій справі ще й досі остаточно не з'ясовано.

Втім, сьогодні можна впевнено стверджувати, що справа «СВУ» стала прологом багатьох гучних процесів 1930–х років і фактично започаткувала стратегію винищення українських науковців, творчої інтелігенції, вчителів, священників, селян і навіть представників пролетаріату, тобто усіх, хто мав незалежну думку і становив загрозу планам встановлення тоталітарного режиму в країні рад. І навряд чи методи роботи працівників ДПУ на місцях мали суттєву відмінність від відпрацьованих технологій їхніх столичних колег. Ось чому метою запропонованої статті є спроба проаналізувати спільні риси та виявити можливі відмінності у фабри-

кації справи «СВУ» в центрі і на місцях та показати ті величезні збитки у розвитку української науки, до яких призвело цілеспрямоване винищення представників національної наукової еліти на прикладі розгрому провідних наукових осередків Чернігівщини та репресій проти місцевих краєзнавців, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів і представників інших верств населення, що постраждали за причетність до неіснуючої контрреволюційної організації.

Джерельну базу запропонованої статті складають архівні матеріали, друковані праці та збірники документів, мемуари, а також дані періодики.

У книзі «Під обухом. Большевики в Києві» майбутній ватажок «СВУ» видатний український вчений, віце-президент Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), академік С.О. Єфремов, характеризуючи вчинки, здійснювані вояками Михайла Муравйова після їхнього вторгнення в Київ, посланими більшовиками для боротьби проти Центральної Ради у 1918 році, писав: «Безглузді заходи безтямних людей з величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестримною хоч і вбогою фантазією – ці заходи вже даються взнаки. Нема жодного сумніву, що трохи – небагато мине часу, як ці люди зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули – тобто в належну їм безвість. Тільки поправляти, що вони напсували і ще напсують, буде надзвичайно важко... » [6,12]. На жаль, слова вченого виявилися на диво пророцькими. Не важко, а взагалі неможливо виправити ті злочини, що були здійснені сталінським урядом проти власного народу і, зокрема, проти української науки, яка невдовзі опинилася під страшним ідеологічним пресом, а провідні носії найкращих її традицій і досягнень зазнали небаченого досі винищення.

Крім того, слід пам'ятати, що накопичення компромату проти старої української інтелігенції й відпрацювання політичних процесів за заздалегідь підготованим сценарієм розпочалося задовго до фабрикації «СВУ». «Пробою пера» працівників ДПУ стала так звана справа колишнього прем'єр-міністра УНР В.О. Голубовича – процес над членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що відбувся у травні 1921 року і згідно із заздалегідь ухваленим рішенням політбюро ЦК КП(б)У був використаний для «характеристики поведінки української інтелігенції». А невдовзі розгорнулася цілеспрямована боротьба проти націоналістичної української інтелігенції, яка значно посилилася після відомої «Шахтинської справи», що стала певною критеріальною «точкою відліку» у політиці соціального терору проти старої інтелігенції.

«Шахтинський процес» відбувався з 18 травня по 5 липня 1928 року – відкрито, у Колонному Залі Дому Союзів у Москві. На ньому (втім, як і на попередніх процесах 20-х років, де знищувалися політичні суперники більшовиків) відпрацьовувалися певні прийоми та механізми, які надалі набули широкого вжитку у розправах над науковою інтелігенцією. Вже через кілька днів після оголошення вироку – 9 липня 1928 року – на Пленумі ЦК ВКП(б) Й.В. Сталін проголосив свою горезвісну тезу про загострення класової боротьби в країні, посиляючись у якості наочного прикладу на «шахтинців» [22,520].

Слід сказати, що від цієї справи сталінське керівництво отримало, насамперед, політичні дивіденди фактично на голому місці (як відомо, деякі ключові постаті процесу були засуджені на невеликі терміни покарання

чи взагалі були виправдані, що свідчило про штучний характер більшості звинувачень і так званих «доказів»). Широко розповсюджені відомості про перебіг процесу вкорінювали у масовій свідомості підозріле ставлення до кадрових представників наукової інтелігенції, закликали бачити в них прихованих ворогів і шкідників та ін. Показові політичні процеси над інтелігенцією перетворилися на сумну систему для насадження тоталітарного диктату і невдовзі стали притаманними для загального популістського антиінтелектуалізму більшовицької влади. Обвинувачення в антирадянській пропаганді, українському буржуазному націоналізмі, шпигунстві, диверсійній роботі тощо були справжніми ретельно відрежисованими фарсовими діями із заздалегідь визначеними й продуманими ролями, де навіть адвокати і звинувачені мусили «грати» на боці звинувачення. Уся тодішня пропагандистська машина працювала на поширення необхідного ефекту. Метою процесів, як слушно вказує В.Нікольський, «було створення відповідної атмосфери в країні – настороженості, постійного очікування ворожих проявів та пошуку винуватців» [23,10]. На боротьбу з інтелігенцією був спрямований увесь арсенал усної пропаганди. Буржуазні настрої інтелігенції таврували у міських робітничих та сільських клубах, хатах–читальнях. На спеціальних мітингах, зборах, з'їздах, конференціях, під час проведення диспутів характеристика старої інтелігенції не виходила за межі розмов про «ворожий антирадянський елемент». Після такої ідеологічної обробки маси робітників і селян визнавали доцільність репресій проти наукової інтелігенції, вважали їх не тільки правильним, а й єдиною можливим засобом боротьби партії з «інакомислячими». Втім, майже завжди залишалася «закритою» для засобів масової інформації тема виконання вироків та відомості про життя заарештованих у таборах [24,15–16]. Враховуючи тодішній рівень неосвіченості великої кількості людей, неважно припустити, що більшовицьке керівництво отримувало бажаний ефект від процесів і супроводжуючої їх пропаганди. Переважна більшість радянських людей дійсно вірила у злодійські плани «інтелігентів», і чимало добровольців були ладні своєю пильністю сприяти викриттю нових і нових «ворогів народу».

Систематичні «чистки» і «проробки» мусили створювати й підтримувати стан постійної напруженості і взаємної пильності. Від підозрюваних вимагали публічного визнання помилок і принизливого каяття.

На початку 1920–х років українську інтелігенцію (як і російську) намагалися «поставити на коліна» не тільки за допомогою політичного тиску. Коли 1922 року з більшовицької Росії за кордон було депортовано велику групу інтелектуалів, то на так званому «філософському пароплаві» було 77 осіб з України. Це сталося завдяки спеціальному рішення політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 року, яке, обговоривши питання «Про політичні виступи професури», запропонувало наркомату освіти та ДПУ «застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації». До української частини списку, підготовленого ДПУ, увійшли серед інших і 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори). Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та ВУЦВК, потім затверджений на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) у Москві. І хоча в ніч з 17 на 18 серпня ДПУ здійснило арешти, у чекістів виникли свої міркування щодо запланованої акції, оскільки на їх думку українська еміграція могла б із захватом прийняти нове інтелектуальне поповнення, ще більше згуртуватися, що ускладнило б роботу

органів по її дезорганізації. У зв'язку з цим значна частина кандидатів на депортацію так і залишилась кандидатами. Серед них були й провідні діячі особи на процесі «СВУ» – С.О. Єфремов і В.М. Чехівський.

Втім, ДПУ продовжувало збирати проти них та проти інших «націоналістично налаштованих інтелігентів компромат», ініціювало ухвалення в січні 1923 року рішення політбюро ЦК КП(б)У про проведення чергової «чистки» вищих навчальних закладів «від політично шкідливих та антирадянських елементів» [6,23]. Згодом до катівень НКВС потрапила значна частина професорсько–викладацького корпусу навчальних закладів. Із 29 директорів педагогічних інститутів були репресовані 18. Серед них С.Г. Порада – директор Ніжинського педінституту, К.П.Цикін – директор Луганського педінституту. Така ж доля спіткала ще 210 педагогів [25,83,96–97].

Удар по наукових кадрах 1920–1930–х років мав жахливі наслідки. У промислово–розвинених регіонах (Донбас, Дніпропетровщина) практично кожен п'ятий репресований належав до науково–педагогічної інтелектуальної еліти [26,145]. Ретельно спланована терористична кампанія призвела до фізичної ліквідації багатьох тисяч талановитих і кваліфікованих викладачів та науковців – як представників старої, дожовтневої генерації, так і вчених, становлення яких припало на період українізації 20–х років. Внаслідок цієї без перебільшення антропологічної катастрофи в українській науці утворилася кадрова порожнеча, яку лише частково вдалося ліквідувати форсованим рекрутуванням нових кадрів, що, як правило, не були повноцінною заміною знищеним або ув'язненим.

При цьому очевидною була спрямованість репресій проти високоосвіченої та інтелектуально розвиненої частини національної еліти – наукової і творчої інтелігенції. Роки проведення масових політичних репресій характеризуються посиленням політизації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Науковці (особливо викладачі) вимушено ставали частиною загального партійно–ідеологічного механізму – навіть фахівці, далекі від царини суспільно–політичних наук. Щоб вижити в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним раритетом, переважали інші якості – конформізм, вміння пристосовуватися, демонструвати відданість та «заповзятість» у виконанні партійних настанов.

Але все це відбуватиметься пізніше. Поки ж що треба було добре підготуватися і бездоганно відшліфувати вже апробовану на попередніх процесах технологію політичних фальсифікацій Тож не дивно, що органами ДПУ на виконання стратегічної мети Сталіна була сфабрикована справа «Спілки визволення України» (згодом аналогічні справи були порушені проти національної інтелігенції інших республік). Членів «СВУ» звинувачували у спробі повалити радянську владу, підготувати контрреволюційний заколот та реставрувати буржуазно–капіталістичний лад.

«Опера «СВУ» – музика ДПУ!». Так жартували в 1930 році горді собою працівники правоохоронних органів, які вигадали лібретто й розписали партитуру «антирадянської» націоналістичної організації. Чому ж зал суду зустрів гучними оплесками заключні слова державного обвинувачувача, який вимагав для всіх підсудних розстрілу? «Терор, повстання, інтервенція, контрреволюція!». 44 підсудних визнали себе

винними у всіх цих злочинах. Ось тільки обвинувачений Г.Г. Холодний підхопився й гукнув: «Обвинувачення не визнаю! Дам пояснення!». Та даремним буде гортання підшивок старих газет, ніяких пояснень від так і не надав, а невдовзі також визнав себе винним.

На відміну від багатотомної архівної справи центрального процесу документів про «діяльність» місцевих осередків «СВУ» залишилося не так вже й багато. Отже, щоб прояснити ситуацію, що склалася у ті роки на периферії, доцільно передусім звернутися до періодичної преси тих часів. А оскільки у всіх округах України, як вже вище згадувалося, події розгорталися практично за однаковим сценарієм, то більш-менш цілісну картину можна відтворити на прикладі одного з регіонів. З цією метою нами й була обрана Чернігівщина, оскільки джерельна база цього регіону виявилася, з одного боку, найбільш доступною для автора, а з іншого – достатньою, на наш погляд, для певних узагальнень загальноукраїнського масштабу.

Як повідомляла газета «Червоний стяг», «центр «СВУ» ставив як завдання утворити центральну контрреволюційну організацію, щоб охопити своїм впливом всю Україну. Для цього члени президії виїздили на місця і утворювали своєрідні філії. Діяльність периферійних осередків являла собою в меншому масштабі те, що було в Києві» [14].

Наївно думати, що після таких багатообіцяючих заяв преси керівництво «окружного масштабу» залишилося б осторонь «злободенної теми». І хоча на місцях не відбувалося таких гучних процесів, як у Харкові, можна стверджувати, що всі «спектаклі» у справі міфічної «СВУ» проходили за єдиним сценарієм. На жаль, поки що периферійні осередки «СВУ» залишилися майже осторонь уваги дослідників цієї проблеми.

«За даними Київського слідства, в Чернігові існувала доволі сильна філія «СВУ». Грунт для організації ...був підготовлений Єфремовим під час поїздки до Чернігова в 1925 р. Після виникнення «СВУ» в Києві, Холодному була доручена організація Чернігівської філії, що й було виконано ним у 1926 р. шляхом ознайомлення учасників Чернігівського угруповання з програмою і статутом «СВУ».

У березні 1927 року Єфремов, перебуваючи у Чернігові, був присутнім на зборах членів Чернігівської організації. Як членів «СВУ» по Чернігову Єфремов називає – Шевеліва, Карповича, Лебеда, Бузиловича і В. Карачевську (з них заарештований тільки Карпович)». Роботою...були охоплені Наукове Товариство, міські школи і автокефалія.

Із заарештованих по Чернігову членів «СВУ» поки ніхто не назвав. Слідством встановлено існування в Чернігівській школі протягом п'яти років контрреволюційного угруповання вчителів...яке проводило шовіністичну обробку серед шкільної молоді. ...Угруповання, в числі інших антирадянських дій, збирало гроші для допомоги адмінв'язаним українцям.

У свій час, з 1921 по 1925 р. угруповання брало активну участь в роботі автокефальної церкви, створило її в Чернігові, ідеологічно керувало й надихало її діяльність» [6,149–150].

Заглянувши в матеріали кримінальної справи, ми знайдемо відомості про вже знайомого нам Г. Г. Холодного і Й.Р. Карповича – двох діячів «СВУ», реабілітованих у серпні 1989 року пленумом Верховного суду УРСР.

І хоча вони були учасниками харківського процесу, саме з них треба розпочати нашу розповідь.

Григорій Григорович Холодний народився 1886 року у Тамбові, українець, громадянин СРСР, позапартійний, з вищою освітою, перед арештом 23 серпня 1929 року – співробітник ВУАН, керуючий Інститутом української наукової мови, викладач Київського інституту народної освіти, житель м. Києва, згідно зі ст. 54–11 та 54–2 КК УСРР засуджений до восьми років ув'язнення з поразенням у правах на три роки [4,147].

Для того, щоб зрозуміти, чому ми називаємо співробітника ВУАН серед діячів Чернігівської філії «СВУ», знову звернемося до преси тих часів.

У вже згадуваній вище газеті «Червоний стяг» стверджувалося, що «в Чернігівській групі велику роль відігравала школа імені Коцюбинського, що нею керував Г. Холодний, до своєї роботи в інституті української наукової мови в Києві». А на допиті Г. Г. Холодний визнав, що «головна лінія його, Холодного, діяльності, полягала в тому, щоб використовувати максимально всі легальні можливості, які давала Радянська влада, для роботи проти цієї влади». Далі він розповів, як, обіймаючи посаду завідуючого школи, разом з іншими вчителями зробив її «кублом націоналістичних ідей». «1928 року керівники школи намагалися малювати перед учнями Україну такою, якою вона була раніше – «нещасну, змучену московську колонію». Крім того, у матеріалах справи підкреслювалось, що «Холодний Г. Г. ще в 1920 році відвідував Київ для того, щоб зібрати відомості про стан, організацію і форми діяльності автокефальної церкви. Після повернення він скликав «загальні збори чернігівського громадянства, що співчувало автокефальній справі, на яких був обраний головою автокефальної церковної ради». «Збори» автокефалістів проходилися в школі імені Коцюбинського [14].

Але перелік його «провин» буде не повним, якщо не пригадаємо ще й терор. Ось слова із промови обвинувачувача Панаса Любченка:

«На зборах вчительської організації не тільки виголошувалися антирадянські промови, а й відбувалися випивки. «Ковбаса і чарка» були обов'язковими атрибутами в реалізації романтичної козацької старовини. Невідомо, в п'яному чи в тверезому вигляді...оскаженілий професор інституту народної освіти Холодний, якому ще належить розповісти про свої подвиги на суді, в Чернігові протягом ночі зі спринцівки чорнилом забрискував пам'ятник вождю пролетаріїв – Леніну. Він сам хвалився тим у розмові з Залеським» [30,6]. Цей оприлюднений теракт виявився єдиним на всіх 45–х підсудних.

Безглуздість цих звинувачень сьогодні зрозуміла навіть без коментарів, але саме на них 1930–го року був побудований звинувачувальний вирок вченого (діяльність Г. Г. Холодного під час його роботи в Києві виходить за межі нашої розповіді).

В матеріалах кримінальної справи зберіглася і «Характеристика помічника начальника 3–го відділу ББК НКВС СРСР Богданова на ув'язненого Г.Г. Холодного» від 10 квітня 1937 року:

«Цілком таємно

Ув'язнений Холодний Григорій Григорович...кінець строку 22 серпня 1937 р. В Белбалтлаг прибув 18 вересня 1933 р. Утримується в ізоляторі в одиночній камері, до роботи не залучається.

Компрматеріалів немає. Заліків не має, відбуває строк за номіналом.

Помічник начальника
III-го відділу ББК НКВС Богданов»[6,332].

В кількох публікаціях, присвячених темі «СВУ», згадується, що 14 лютого 1938 року Г. Г. Холодний, перебуваючи на засланні (тобто вже через півроку після закінчення офіційного терміну ув'язнення), був засуджений до смертної кари [4,103,147;6,405], але дату виконання вироку ніде не вказано, отже немає достовірних відомостей про подальшу долю цієї людини. В свою чергу ми можемо додати, що відомий чернігівський краєзнавець С.Г. Баран–Бутович, звинувачений у націоналізмі, на допиті 10 грудня 1938 року стверджував, що «Холодний Г.Г., колишній директор школи імені Коцюбинського і голова «Чернігівського товариства», активний діяч «СВУ», зараз працює десь у західних областях» [9,арк.63–65]. А за читачем залишається право сприйняти ці твердження на віру чи спростувати.

Після того, як Холодний перейшов на роботу в Київ, керівником Чернігівської філії став Й. Р. Карпович. На думку суддів він діяв не так рішуче, як попередник: хоча й намагався вести роботу в тому ж напрямку, але повстання не підняв, теракту не вчинив «... а лише домагався, щоб учні і вчителі, а також науковці Чернігівського наукового товариства розмовляли не якимось жаргоном, а українською мовою» [9,арк.43]. Напевно, суд це врахував, і покарав його значно м'якше:

«Йосип Романович Карпович народився 1887 р. в селі Тимків Кам'янець–Подільського району Хмельницької області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, з вищою освітою, перед арештом 16 вересня 1929 року – вчитель Чернігівської школи імені Коцюбинського, житель Чернігова – згідно зі ст. 54–11 та 54–2 КК УСРР засуджений до вислання за межі УСРР на три роки» [4,127].

Інших учасників Чернігівської філії на суд «не запросили» –розправилися прямо на місці.

Так, вже у вересні 1929 року було проведено трус у помешканні вченого–історика Павла Костянтиновича Федоренка. Як він вважав, чи не головним приводом слугувала групова фотографія, зроблена 1927 року під час святкування ювілею поета Л.І. Глібова, на якій П.К. Федоренко стояв поруч з академіком С.О. Єфремовим, проголошеним, як ми вже згадували, ватажком «СВУ».

Жодного компромату під час обшуку знайдено не було, але ДПУ завело на П.К. Федоренка відповідний «формуляр», а 21 жовтня 1930 року вченого було заарештовано і ув'язнено у Чернігівському БУПРі, за звинуваченням «у зв'язках з українськими діячами контрреволюційної організації «СВУ» і «проведенні у колі своїх знайомих антирадянської агітації». На допитах П.К. Федоренко категорично заперечував цю нісенітницю, до того ж, як визнавали співробітники ДПУ, «речдоків у справі не було». Та незважаючи на це, керівники правоохоронних органів наполягали на тому, що «громадянин П.К. Федоренко є соціально–небезпечним елементом як вороже налаштований до Радянської влади» і клопотали перед Особливою нарадою при ДПУ УСРР про вислання вченого за межі Чернігівської області на три роки. Але 1930 рік – це ще не 1937–й. Звинувачення виглядало настільки непереконливо, що 19 листопада 1930 року П. К. Федоренка звільнили з–під варти (втім, цю «помилку» спробували виправити у серпні 1934 р., але через 2 місяці за відсутністю доказів змушені були знов відпустити вченого «під підписку про невіїзд з постійного місця проживання»)

[15, арк. 2, 5–7, 9–11, 13–15]. Тим часом маховик репресій набирал обертів. На облудний вівтар сталінізму приносилися нові й нові жертви. Не забули і про П.К. Федоренка. 14 жовтня 1938 року він був заарештований працівниками Чернігівського обласного управління НКВС і ув'язнений у місцевій тюрмі. Незважаючи на те, що «під час допитів у НКВС... його піддали ряду тяжких дій, що мали на меті примусити... зізнатися у приналежності до ...антирадянської організації» мужній в'язень так і не визнав себе винним. Слідство тривало майже рік, по його закінченні справа була направлена спочатку в обласний суд, але оскільки прокурор не знайшов у ній складу злочину (про що цинічно повідомили П.К. Федоренка), її передали на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, чийм рішенням науковець 11 жовтня 1939 року нарешті й був засуджений «як один з керівників антирадянської націоналістичної повстанської організації, який за завданням центрального і обласного повстанкомів проводив вербування нових учасників..., брав діяльну участь в організації Чернігівської філії «СВУ», після провалу якої очолив контрреволюційне націоналістичне підпілля на Чернігівщині... крім повстанської діяльності вів шпигунську роботу на користь Польщі» до заслання «терміном на п'ять років в один з районів Казахстану». Реабілітований 16 травня 1959 року. [16, арк. 1–3, 5–9, 17–20, 23–33].

Фабрикуючи справу «СВУ» Й.В. Сталін та його численна кліка відпрацьовували і здійснювали на практиці систему масового терору, розправлялися з українською інтелігенцією – у межах своїх грандіозних планів винищення національних генофондів та виховання безликої, тупої маси безсловесних «людей–гвинтиків». І оскільки головний удар був завданий по науковій і творчій інтелігенції, то природньо продовжити пошук інших «есвеушників» серед членів Чернігівського наукового товариства (тим більше, що його першим головою був Г.Г. Холодний, а керівником історико–краєзнавчої секції – П.К. Федоренко. Не викликає сумнівів, що однією з найважливіших причин занепаду історичних досліджень на Чернігівщині (як і в цілому в Україні) у 30–ті роки були масові репресії. Розгром цієї галузі науки став свого роду відлунням відомої «академічної справи» 1929–1931 років, в результаті якої було безпідставно заарештовано і покарано більшість провідних російських істориків. Історичне краєзнавство як «гробокопацько–архівне» закликали ліквідувати, заявляючи, що «з історією ми Історію не зробимо» [11, 25]. Крім того, в Україні репресії проти істориків мали свою «специфіку» і проводилися під гаслом боротьби проти концепції українського історичного процесу М.С. Грушевського. Перенесена на широке загальне тло культурно–наукового та суспільного життя України, ця «акція боротьби проти буржуазного націоналізму» набула на місцях небаченого масштабу і зловісних наслідків для розвитку історичного краєзнавства, яке займалося вивченням різноманітних проявів суспільних процесів у місцевих умовах і не вписувалося у жорсткі регламентації спрощеної схеми, що нав'язувалася історичній науці за часів сталінізму. Отже, репресії проти краєзнавців Чернігівщини були не винятком, а грікою закономірністю тих жахливих часів і складовою частиною політики сталінського уряду [13, 109–110].

Репресії були спрямовані перш за все проти тих товариств, які намагалися запобігти заідеологізованому підходу до краєзнавства і прагнули й надалі проводити широкі історико–культурні дослідження. Ось чому не випадково, що найбільших втрат у регіоні зазнало Чернігівське наукове

товариство, першого удару по якому було завдано саме під час фабрикації справи «Спілки визволення України».

1931 року з великими труднощами і в урізаному вигляді місцевим науковцям вдалося видати перший і єдиний том «Записок Чернігівського наукового товариства». Саме ж товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах. Правоохоронним органам не треба було докладати багато зусиль, щоб довершити його розгром. Невдовзі у надрах ДПУ з'явився документ настільки бездоказний і бруталний, що не потребує жодних коментарів: «Мета та ідеологія Чернігівського наукового товариства цілком і повністю відповідає меті та ідеології націоналістів, білогвардійців, фашистів ... Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Кошарнівський. Членами товариства були такі особи як Федоренко, Ницай і т.ін. (націоналісти), Дубровський (фашист) і т.ін. ... Товариство відкрито визнає, що програма Грушевських є їхньою програмою, що воно продовжує справу Єфремових, Слабченко ... і працює на справу Соборної України ... під прапором якої всі націоналісти, білогвардійці, фашисти, шпигуни проводять свою шкідницьку діяльність у боротьбі проти Радвлади» [9,арк.36–43;13,111].

Після таких звинувачень майже всі чернігівські краєзнавці, які ще залишалися на волі, опинилися за ґратами, значна частина їхніх наукових праць потрапила до індексу заборонених книжок, а товариство перестало існувати, незважаючи на відчайдушні спроби його новоспеченого керівництва виправдатися перед радянською владою, про що свідчить протокол його засідання № 10, де записано: «виключити з членів товариства за приналежність до СВУ Заушкевича Д.О., Кошового І.А., Карповича Й.Р., Петуса А.Ю., Петусь З. В., Тригубенко К.В., Тригубенко М.А., Шевеліва Б.М., Лебеда Д.К.» [9,арк.36–40].

На жаль, всі документи, пов'язані з діяльністю цього важливого наукового осередку (як і переважна більшість інших документів початку 30-х років, що зберігалися в Чернігівському обласному державному архіві), загинули за часів війни 1941–1945 років. Ось чому досліднику цього періоду замість архівних джерел доводиться іноді спиратися на власну інтуїцію та спогади старожилів.

З названих у протоколі № 10 науковців не викликає сумнівів лише доля Б.М. Шевеліва.

Борис Михайлович Шевелів народився 21 березня 1893 року у м. Чернігові, українець, громадянин СРСР, син дворянина, у 1930 році заарештований органами ДПУ за участь у «СВУ» [17,арк.102]. Під час слідства він визнав, що «вів листування з Грушевським і в своїй практичній роботі (в музеї) проводив контрреволюційну націоналістичну пропаганду». В 1922–1927 роках – викладач Чернігівського інституту народної освіти, співробітник Чернігівського історичного музею. До арешту в березні 1938 року – плановик облпромради в м. Чернігові. 17 квітня 1938 року Б.М. Шевелів рішенням трійки УНКВС Чернігівської області засуджений до розстрілу як учасник антирадянської націоналістичної організації. Реабілітований посмертно 13 квітня 1957 року [18,арк.36,310–311,342–343,361].

Говорячи про розгром Чернігівської філії «СВУ», доцільно підкреслити, що саме він дав поштовх до поступового згорання історико-краєзнавчих досліджень у регіоні. Вже у середині 30-х років

перестали існувати історико–краєзнавчі науково–методичні центри, краєзнавчі товариства та їх друковані органи, було закрито низку музеїв, репресовано чимало науковців. Все це негативно позначилося на рівні й масштабах історико–краєзнавчих досліджень та краєзнавчому русі в цілому [13,110].

А тепер спробуємо провести деякі паралелі.

Якщо головним осередком «СВУ», як відомо, була проголошена ВУАН на чолі з її віце–президентом академіком С.О. Єфремовим, то центром Чернігівської філії «СВУ» було проголошене місцеве наукове товариство, яке «підтримувало щільні зв'язки з історичною секцією ВУАН і в мініатюрі ставило ті ж наукові цілі, що і Всеукраїнська Академія наук з краєзнавчим ухилом» [9,арк.41–43].

Газета «Вісті», що стала рупором показового харківського процесу, про діяльність штабу «СВУ» писала: «...методи роботи у них зводились до контрреволюційної агітації серед учнів через організацію гуртків, до охоплення ідеологічним впливом кадрів учителів, до використання автокефальної церкви...» [19]. Тож не дивно, що до складу президії «СВУ» поряд з академіком С.О. Єфремовим увійшли Й.Ю. Гермайзе – професор Київського інституту народної освіти і завідуючий школою та його помічник О.З. Гребенецький.

А чернігівська газета «Червоний стяг» повідомляла, що «школа імені Коцюбинського в Чернігові стала кублом націоналістичних, антирадянських ідей і відіграла ту ж саму роль, що й школа імені Шевченка у Києві». Ось чому керівниками Чернігівської філії «СВУ» стали завідуючі цією школою – спочатку Г.Г. Холодний («організатор чернігівської автокефалії», а потім Й.Р. Карпович (теж, начебто, «голова автокефальної громади») [20].

Існувала також філія «СВУ» в Ніжині (група Данчевського–Коломийченка–Случевського–Федорини), що «...обговорювала питання пригнічення Радвладою української інтелігенції...і приходила до висновку про необхідність боротьби з Радвладою) [6,177].

Навіть в районних органах наросвіти на Чернігівщині «діяли»колишні члени «СВУ». Наприклад, газета «Більшовик» через сім років після процесу писала про засміченість буржуазними націоналістами Новоборовицької школи, якою керує Василенко, котрий в 1929 році притягався до відповідальності за приналежність до «СВУ» і Кучинівської школи, де директором працює учасник «СВУ» Дуброва. А завідувач райнаросвіти Трохимець «не тільки не викорчує ворожих елементів, що окопалися в школах, а навпаки в його особі націоналісти мають доброго захисника і покровителя». Наприкінці замітки автор радить «придивитись до Трохимця, тому що свідомо тримати ворожі елементи можуть тільки дворушники») [21].

І придивилися... У квітні 1938 року Василенка і Трохимця було розстріляно за участь в націоналістичній контрреволюційній організації [10,11].

Крім того, як і в Києві, остеронь не залишилися і представники професорсько–викладацького складу – працівники Чернігівського інституту народної освіти П.К. Федоренко, Б.М. Швелів, С.Г. Баран–Бутович, Д.О. Заушкевич.

І нарешті, говорячи про чернігівську філію «СВУ», слід визнати, що й тут не тільки інтелігенція постраждала від фабрикації цієї спра-

ви. Сталінський уряд побоювався вільнодумства людей будь-якого соціального стану, про що свідчать нижче наведені рядки.

Григорій Степанович Мартиненко, 1896 року народження, уродженець міста Ніжина, до арешту 1930 року працював маневровим диспетчером на залізничній станції в Ніжині, в 1930 році засуджений на три роки заслання за участь у «СВУ». Після відбуття строку покарання повернувся додому і працював на пошті. Ветеран Великої Вітчизняної війни і кавалер орденів Леніна і Червоного Прапора. Після війни – начальник технічної контори в Ніжині. Помер у 1956 році.

26 вересня 1938 року рішенням так званої «трійки» при Чернігівському облуправлінні НКВС УСРР засуджені до вищої міри покарання – розстрілу:

Сергій Андрійович Кірієнко, 1883 року народження, уродженець м. Конотоп Сумської області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту працював головним бухгалтером обкому союзу будівельників. У 1930 році вислався на три роки за участь у «СВУ»;

Георгій Михайлович Карпинський, 1871 року народження, уродженець Польщі, росіянин, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту працював бригадиром мулярів Чернігівської ветеринарно-бактеріологічної станції. В 1930 році вислався на три роки за участь у «СВУ»;

Іван Кирилович Симоненко, 1890 року народження, уродженець села М. Коцюбинська Чернігівської області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта нижча, до арешту працював заступником головного бухгалтера облконтори «Укрзаготплідовоч». В 1930 році вислався на три роки за участь в «СВУ».

Вони визнані винними в тому, що «були учасниками антирадянської повстанської організації, яка ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання в тилу Червоної Армії на випадок війни». Реабілітовані 31 грудня 1957 року [10,11].

І знову ми можемо простежити паралель з центральним процесом «СВУ», тринадцять учасників якого після порівняно м'яких покарань 1930 року в 1937–1938 роках згідно з рішенням позасудових органів були розстріляні, будучи звинувачені по інших справах [4,103].

І нарешті, через два місяці допитів С.О. Єфремов визнав:

«Ми висловлювали думку, що в селі ще лишилася зброя, що її ще чимало повинно зберігатися захованою від часів імперіалістичної та громадянської воєн і в потрібний момент її вистачить, щоб озброїти повстанців. Такий час, гадали ми, настане приблизно в 1930–31 роках, коли вказані труднощі для Радянської влади, зовнішні і внутрішні, сягнуть найбільшої напруги і дадуть зручний привід для виступу...» І хоча далі С. О. Єфремов стверджував, що «...ця мілітаристська фантастика не спиралася на солідні аргументи, її просто приймали на віру, і треба було втратити будь-яке відчуття дійсності, щоб будувати на ній якісь політичні розрахунки...» [8,29], працівники ДПУ на Чернігівщині з успіхом втілили у життя ці зізнання, створивши віртуальну розгалужену мережу селянських повстанських осередків. Щоправда на цю роботу правоохоронцям знадобився певний час вже після оголошення офіційного вироку у справі «СВУ».

Так, лише 17 січня 1931 року засіданням судової трійки при колегії ДПУ УСРР засуджені до розстрілу:

Юхим Микифорович Гаврилей, 1868 року народження, уродженець села Вертіївки Ніжинського району, українець, громадянин СРСР, освіта середня, до арешту – вчитель у м. Ніжині;

Трохим Серапіонович Суярко, 1867 року народження, уродженець села Вертіївки Ніжинського району, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту – вчитель у м. Ніжині.

Вони були заарештовані як учасники контрреволюційної організації. На допиті 10 грудня 1930 року Ю. М. Гаврилей сказав:

«Я, будучи членом ЦК УПСР, був зв'язаний по партроботі з Залізняком і Короховим, які входили до складу ЦК. Ця група до того часу створила «Спілку Визволення України». Метою цього союзу було створення в східній частині України самостійної держави».

Ще на день раніше Ю. М. Гаврилей визнав: «...ставши на шлях боротьби з Радянською владою, я почав організовувати на Ніжинщині партію «Народна оборона», кінцевою метою якої було повалення рад-влади шляхом збройного повстання. Селянство вербувалося в партію під гаслом досягнення кращого життя самостійної України. Протягом 3-х місяців мені вдалося створити повстанські організації в 23-х селах: Вертіївці, Смоляже, Дремайлівці, інших. Активними помічниками були Григорій Іваненко, Федір Геймал, Іван Науменко, Семен Хвост і Маруга. У Вертіївці в загоні було 20 членів, в Смоляже – 20, в Кошелівці – 10, в Дремайлівці – 10, а також в інших селах».

Т.С. Суярко на допитах 29 листопада та 2 грудня 1930 року засвідчив, що знав про існування в Ніжинському районі повстанської організації, але її учасником не був. В справі наявний протокол допиту Сергія Івановича Кота від 18 листопада 1930 року, де він стверджував: «Суярко показав, що в Вертіївці селяни незадоволені колективізацією, і це може привести до повстання, причому в цьому селі багато колишніх червоних партизанів, які сховали зброю. Він дав згоду вступити в контрреволюційну організацію» [10,11].

Цікаво, що певною мірою ці вигадки були недалеко від істини. Всього через 2 роки після процесу «СВУ» під час голодомору селяни Вертіївки та Дремайлівки об'єднувалися у збройні загони і вбивали хлібозаготівельників. І для цього зовсім непотрібною була якась зовнішня агітація або створення контрреволюційної організації. Більш того, селянські виступи набули такого розмаху, що для їх придушення працівники Ніжинського ДПУ навіть були змушені використати артилерію [12,120]. Ось, мабуть, чому на Ніжинщині зі всіх сел саме Вертіївка найбільше постраждала від репресій тих часів.

23 січня 1931 року трійкою при колегії ДПУ УСРР був засуджений до розстрілу за участь в контрреволюційній повстанській націоналістичній організації Зіновій Савич Зоценко – колишній унтер-офіцер лейб-гвардійського Волинського полку і Георгіївський кавалер 4-го ступеня, який до арешту 10 жовтня 1930 року працював секретарем виконкому Вертіївської сільради. А уродженці с. Вертіївки П.І. Дереза та М.О. Дудченко потрапили до концтаборів.

І не дивно, що коли в березні 1938 року на території Ніжинського району органами НКВС «була викрита і ліквідована антирадянська українська організація есерів» (начебто створена ще в 1930 р. за завданням ЦК УПСР вже згадуваним нами Ю. М. Гаврилеєм і з самого початку свого існування «міцно пов'язана з «СВУ») на лаві підсудних ми знову бачимо

наших старих знайомих (продовжувачів справи Гаврилея) або вчителів (навіщо ж пропадати вже апробованому сценарію).

Втім, слід визнати, що тепер існувала суттєва відмінність від процесів минулих років – в березні–квітні 1938 року всі засуджені «злочинці» отримали вищу міру покарання – розстріл:

Павло Іванович Дереза, 1888 року народження, колишній член УПСР, директор клінкерного заводу в Ніжині;

Михайло Опанасович Дудченко, 1901 року народження, позапартійний, статист Ніжинського засолзаводу;

Сергій Федорович Проценко, 1906 року народження, уродженець Ніжина, позапартійний, освіта незакінчена вища – викладач фізики школи № 7 м. Ніжина;

Петро Кузьмич Дудченко – вчитель неповної середньої школи с. Вертіївки;

Іван Давидович Півторацький – завпед неповної середньої школи № 2 с. Вертіївки;

Микита Михайлович Носач – вчитель неповної середньої школи № 2 с. Вертіївки;

Степан Антонович Зоценко – вчитель співів у Вертіївській середній школі;

Іван Данилович Півторацький – вчитель Вертіївської неповної середньої школи;

Григорій Генварович Судьбин – вчитель Кунашівської середньої школи, уродженець с. Вертіївки;

Микита Герасимович Олексенко – бухгалтер вертіївського колгоспу;

Михайло Шлома – вчитель Бобрицької неповної середньої школи, уродженець с. Вертіївки та багато інших (якщо вірити місцевим старожилам, то в березні–квітні 1938 року на Ніжинщині було знищено більше 200 учасників контрреволюційної повстанської організації) [10,11].

Зараз всі ці люди реабілітовані за відсутністю складу злочину в їхніх діях. А про те, як фабрикувалися ці матеріали, нам дає реальне уявлення кримінальна справа Якова Кириловича Баутіна, до арешту 18 березня 1939 року – начальника 4-го відділу УНКВС Чернігівської області, засудженого 16 листопада 1940 року Військовим трибуналом військ НКВС до шести років виправно-трудових таборів згідно зі ст. 206–17 п. «А» КК УРСР за створення фіктивних справ і застосування незаконних методів ведення слідства, який лише з травня по жовтень 1938 року «створив власними руками 18 контрреволюційних повстанських формувань на Ніжинщині» та «з успіхом» їх викрив і знищив [10,11].

Цілком слушною, на наш погляд, є думка одного з учасників Харківського процесу «СВУ» К.Т. Туркала, якому пощастило вижити (він емігрував до США, де й помер у 1979 р.): «Я особисто, як один із підсудних...рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало... московське ППУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу».

Важко не погодитись і з іншим його зауваженням про те, що фактично всі організатори процесу «СВУ» згодом були знищені: «Українське суспільство пояснювало це тим, що вони не склали політичного іспиту, бо перепровадили цей процес не так, як треба було. Отож і вийшла була ця

справа шита білими нитками. Та й саме ГПУ – його склад – до 1940 року оновлено. Для чого тримати живих свідків?» [6,41–42].

Закінчуючи нашу розповідь, слід зазначити, що й досі реабілітовані ще далеко не всі невинно постраждали. Ось чому у наступних публікаціях необхідно спробувати повернути чесне ім'я іншим людям, безпідставно репресованим за злочини, яких насправді ніколи не було.

Джерела та література

1. *Снегірьов Г.* «Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)». – К., 1989. – 164 с.
2. *Савцов В.* Злочин, якого не було // Радянська Україна. – 1989. – 12,13,16,19,26,27 вересня.
3. *Опера СВУ – музика ГПУ.* Спогади свідків. Збірник. Упорядник Ю.Хорунжий. – Кам'янськ–Шахтинський, 1992. – 152 с.
4. *Сидоренко О.* Суд на переконаннями // Репресоване відродження. – К.:Україна, 1993. – С.63–153.
5. *Болабольченко А.* СВУ – суд над переконаннями. – К., 1994. – 114 с.
6. *Пристаїко В.І., Шаповал Ю.І.* Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
7. *Потебенко М.О.* Протест // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.
8. «Спілка визволення України». (З винувального висновку в справі «СВУ»). – Харків: ДВУ, 1930. – 98 с.
9. *Архів управління служби безпеки України по Чернігівській області.* – ФП – 2901. Архівно-слідча справа № 107299 по звинуваченню Баран–Бутовича С.Г. (03.08.1938–23.03.1940).
10. *Ткаченко В.* Коса над Черніговом // Україна. – 1991. – № 24. – С.10–11.
11. *Шмидт С.* «Золотое десятилетие» советского краеведения // Отечество: Краеведческий альманах: Вып.1. – М., 1990.
12. *Ткаченко В.В.* 1933–й: хроніка голодного геноциду // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1. – С.112–123.
13. *Ткаченко В.В.* Историчне краєзнавство: Чернігово–Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: Навч.посіб. – К.: Знання, 2007. – 215 с.
14. *Червоний стяг* (Чернігів). – 1930. – 3 березня.
15. *Архів першого спецвідділу НКВС УСРР.* – Слідчий фонд. – Справа № 802 по звинуваченню Федоренка П.К. (21.10.1930–15.10.1934).
16. *Архів управління служби безпеки України по Чернігівській області.* – ФП – 5291. – Архівно-слідча справа № 107286 по звинуваченню Федоренка П.К. (14.10.1938–11.10.1939).
17. *Там само.* – ФП – 4088. – Т.1. – Архівно-слідча справа № 420873 по звинуваченню Мороза П.І., Корогода А.Н. та ін.(07.03.1938–17.04.1938).
18. *Там само.* – ФП – 4088. – Т.3. – Архівно-слідча справа № 420873 по звинуваченню Шевеліва Б.М (07.03.1938–17.04.1938).
19. *Вісті.* – 1930. – 21 лютого.
20. *Червоний стяг* (Чернігів). – 1930. – 6 квітня.
21. *Більшовик* (Чернігів). – 1937. – 17 вересня.
22. *Емельянов Ю.В.* Сталин. Путь к власти. – М.: Вече, 2006.
23. *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х – 1950–ті рр.). Историко–статистичне дослідження. – Автореф. дис... д–ра іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2003.

24. *Литвин Н.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006.
25. *Михайлуца М.І., Бурундукова А.В.* Репресії в вузах та технікумах Одеси. 1937 / 1938 навчальний рік // Збірник наукових матеріалів Одеської краєзнавчої конференції. – Одеса, 1996.
26. *Михненко А.М.* Новейшая история Донецкого бассейна (80-е гг. XIX века – 40-е гг. XX века). – Донецк: Сталкер, 1998.
27. *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918 – 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М.: Наука, 2006.
28. *Ченцов В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2000.
29. *Таранон О.* Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.) – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999.
30. *Ткаченко В.* Терористичний акт чорнилом // Чернігівські відомості (Чернігів). – 1991. – 20–26 грудня.

Ткаченко В.В. Показательные политические процессы 20-х – начала 30-х годов XX в. и их роль в истреблении украинской научной интеллигенции

Исследуется механизм фабрикации политических процессов 1920-х – начала 1930-х годов против украинской научной элиты и анализируются общие черты и особенности в организации системы репрессивных мероприятий в центре и на местах.

Ключевые слова: научная интеллигенция, политические процессы, депортация, «шахтинское дело», «Союз освобождения Украины», репрессии, тоталитарный режим.

Tkachenko, V.V. Significant political trials of 20-s the beginning of 30-s of XX century and their significance in extermination of Ukrainian clerisy

The invention mechanisms of political trials of the 1920-s the beginning of the 1930-s against Ukrainian clerisy are researched and general features and peculiarities in the arrangement of the repressive measures in the centre and periphery are analyzed.

Key words: clerisy, political trials, deportation, «Shahtynsky case», «The Unity of Ukraine Liberation», repressions, totalitarian regime.